

III. DUSZPASTERSTWO LITURGICZNE

Ks. Stanisław Czerwik

Ewangeliarz - znak Chrystusa

"Chrystus jest obecny w swoim słowie, albowiem gdy w Kościele czyta się Pismo święte, wówczas On sam mówi" (KL 7).

"W liturgii [...] Bóg przemawia do swego ludu, Chrystus w dalszym ciągu głosi Ewangelię, lud zaś odpowiada Bogu śpiewem i modlitwą" (KL 33).

1. GENEZA EWANGELIARZA

Kiedy w IV-V wieku zaczęła się organizować liturgia Kościoła w różnych jej rozgałęzieniach - obrządkach, zatroszczono się także o odpowiednie księgi do jej sprawowania. Podstawowe znaczenie miała Biblia, z której czytano poszczególne księgi - początkowo na sposób ciągły (lectio continua) a potem - kiedy już ukształtowała się struktura roku liturgicznego, przerywano czytanie ciągle i dobierano specjalne fragmenty (perykopy), dostosowane do treści poszczególnych obchodów. Perykopy te początkowo były zaznaczane na marginesie samej Biblii, potem powstawały wykazy tych perykop (początki i zakończenia) w specjalnych zbiorach, zwanych kapitularami (od caput - rozdział - capitularia) albo comes (zbiór urywków).

Już od V wieku daje się zauważyć szczególna troska o wygląd księgi zawierającej teksty czterech Ewangelii. Piszono je ręcznym, artystycznym pismem, złotym lub srebrnym, niekiedy na purpurowym tle (tego rodzaju egzemplarze określane są mianem "złoty kodeksów" (codex aureus). Księgę oprawia się w drewno i skórę, dekoruje srebrnymi okuciami i drogimi kamieniami. Na chrześcijańskim Wschodzie ewangeliarz jako znak Chrystusa jest otaczany czcią, podobnie jak Jego ikona (por. Sobór Konstantynopolitański IV z roku 869-870), nawet podobnie jak Eucharystia.

2. ZASTOSOWANIE KSIĘGI EWANGELII PODCZAS ŚWIĘCEŃ

Na Wschodzie już w IV wieku w tzw. Konstytucjach Apostolskich **1**, powstałych na terenie Syrii, jest mowa o nakładaniu otwartej księgi Ewangelii na głowę prezbitera przyjmującego święcenia biskupie. Na Zachodzie pierwszym źródłem informującym o tym obrzędzie jest kolekcja prawna, zredagowana w V wieku na terenie Galii - Statuta Ecclesiae antiqua **2**: księgę Ewangelii trzymają nad barkami elekta dwaj biskupi, zaś inni obecni biskupi dotykają rękami jego głowy podczas modlitwy wypowiedzianej przez biskupa, głównego szafarza święceń. W Rzymie aż do X wieku stosowano gest nałożenia księgi Ewangelii tylko podczas święceń biskupich przyjmowanych przez papieża. Od X wieku jest on praktykowany podczas święceń każdego biskupa.

Jakie jest znaczenie symboliczne tego gestu? Rozłożoną księgę Ewangelii trzymali nad głową święconego diakona albo biskupa, podczas gdy szafarz święceń wypowiadał modlitwę zawierającą prośbę o zesłanie na elekta daru Ducha Świętego. Szczególnie wymowny jest zwyczaj praktykowany w obrządku syryjskim jakobitów. Na głowę i barki elekta zostaje nałożona księga Ewangelii otwarta w miejscu, gdzie znajduje się tekst świętego Łukasza 4,18, zawierający cytat z Iz 61,1, który Jezus odniósł do siebie podczas swego wystąpienia w synagodze w Nazarecie. Właśnie w tym czasie, gdy szafarz wypowiada modlitwę święceń, elekt zostaje "namaszczone" przez tego samego Ducha, który "namaścił" Jezusa. Ewangeliarz symbolizuje Jezusa Chrystusa, którego Ojciec mocą Ducha Świętego ustanowił jedynym i wiecznym Kapłanem Nowego Przymierza. Ta moc spływa od Chrystusa, którego księga Ewangelii uobecnia. Gest ten jest symbolicznym podłożem epikletycznego charakteru modlitwy święceń, to znaczy błagania o to, aby Bóg Ojciec wylał na elekta bogactwo daru tego samego Ducha, który zstąpił na Jezusa Chrystusa.

Taki też sens zachowuje ten gest w ostatnim - posoborowym wydaniu obrzędu święceń biskupa (tekst łaciński z 29 VI 1989 r.; tekst polski z roku 1993 **3**). Tak bku 1993). Tak bany w nr. 46 tego obrzędu: "Główny szafarz święceń bierze od diakona księgę Ewangelii, otwiera ją i kładzie na głowę elekta. Dwaj diakoni stojąc, po obu stronach elekta, trzymają nad jego głowę księgę Ewangelii aż do końca modlitwy święceń".

Wszyscy biskupi udzielający sakramentu wypowiadają ten oto główny fragment modlitwy święceń

(wymagany do ich ważności):

"Teraz, Boże, wylej na tego wybranego pochodzącą od Ciebie moc, Ducha Świętego, który włada i kieruje, którego dałeś Twojemu umiłowanemu Synowi, Jezusowi Chrystusowi, On zaś dał Go świętym Apostołom, aby w różnych miejscach ustanowili Kościół, jako Twoją świątynię, na nieustanną cześć i chwałę Twojego imienia".

Po modlitwie święceń biskup, główny szafarz, namaszcza głowę wyświęconego olejem krzyżma, a następnie bierze od diakona i wręcza nowo wyświęconemu tę właśnie księgę Ewangelii, którą diakoni trzymali nad jego głową. Mówi przy tym:

"Przyjmij Ewangelię i głoś słowo Boże z całą cierpliwością i umiejętnością".

Szafarz mówi: "przyjmij Ewangelię", a nie: "księgę Ewangelii". Wręczenie księgi symbolizuje przekazanie jej treści. Biskup, namaszczony Duchem Świętym, ma podobnie jak Jezus po chrzcie w Jordanie, głosić Dobrą Nowinę. Ma nie tylko odczytywać słowa zapisane w tej księdze, ale swoim ludzkim słowem głosić "słowo Boże", dopomagając słuchaczom w jego przyjęciu. Aby jednak mógł skutecznie głosić to Boże słowo, musi to czynić także przy pomocy danych mu ludzkich darów i uzdolnień: "z całą cierpliwością i umiejętnością". Szafarz zwraca się tu do nowo wyświęconego z podobną zachętą jaką św. Paweł kierował do swego ucznia Tymoteusza (por. 2 Tm 4,1-2).

W celu ukazania rangi księgi Ewangelii w liturgii trzeba jeszcze sięgnąć do obrzędu święceń diakona. Diakon otrzymuje święcenia nie "dla kapłaństwa, ale dla pełnienia posługi" (tak pisał św. Hipolit w Tradycji Apostolskiej). Uczestniczy on w tej samej misji, jaką pełni biskup, pierwszy odpowiedzialny za głoszenie Bożego słowa w Kościele lokalnym. To zadanie diakona zostaje symbolicznie wręczenia mu księgi Ewangelii tuż po modlitwie święceń i przywdzianiu szat liturgicznych: stuły i dalmatyki. Wręczając mu księgę, biskup tak mówi do diakona:

"Przyjmij Chrystusową Ewangelię, której głosić się stałeś; wierz w to, co będziesz czytać, nauczaj tego, w co uwierzysz, i pełnij to, czego będziesz nauczać".

We "Wprowadzeniu teologicznym i pastoralnym" do obrzędu święceń diakonów znajdujemy następujące wyjaśnienie symboliki tego gestu: "Przekazanie księgi Ewangelii oznacza spoczywający na diakonach obowiązek głoszenia Ewangelii w czynnościach liturgicznych, a także wiarę Kościoła, która winna być przepowiadana słowem i czynem" (nr 188).

Znamienne jest podkreślenie konsekwencji święceń: diakon stał się przez nie "głosić Ewangelii". Jako ustanowiony przez święcenia głosić, jest wezwany przede wszystkim do tego, aby sam tę Ewangelię przyjął. Znowu nie chodzi tu tylko o zewnętrzny gest przyjęcia księgi z rąk biskupa. Przypomina się przestroga św. Augustyna przytoczona w Konstytucji Soboru Watykańskiego II o Objawieniu Bożym. Biskup Hippony napomina, aby żaden ze zwiastunów słowa nie stał się "próżnym głosić słowa Bożego na zewnątrz, nie będąc wewnątrz jego słuchaczem" (KO 25; por. św. Augustyn, Sermo 179,1: PL 38, 966).

Jak stać się "wewnątrz" słuchaczem Bożego słowa? Formuła towarzysząca wręczeniu Ewangelii diakonowi akcentuje trzy nierozdzielne etapy tego procesu:

a) Wiara w słowo odczytywane z kart Ewangelii, albo inaczej: czytanie ludowi Ewangelii, przeniknięte wiarą (por. Rz 10,17: Wiara rodzi się z tego, co się słyszy, tym zaś, co się słyszy, jest słowo Chrystusa). Istnieje jakaś zależność między wiarą, z jaką diakon wcześniej przyjął słowo Ewangelii w osobistym życiu oraz wiarą, z jaką ogłasza to słowo w liturgicznym zgromadzeniu. Wiara słuchaczy w usłyszane słowo rodzi się także pod wpływem wiary ożywiającej diakona, który czyta.

b) Nauczanie innych tego, co głoszący (diakon, prezbiter, biskup) przyswoił sobie przez osobiste czytanie słowa Bożego, medytację, studium, kontemplację (contemplata aliis tradere!).

c) Pełnienie w życiu tego, co stanowi treść nauczania. Osobiste świadectwo jest warunkiem wiarygodności nauczania. Pan Jezus obdarza błogosławieństwem tych, którzy słuchają Bożego słowa i zachowują je: Błogosławieni są [...] ci, którzy słuchają słowa Bożego i strzegą go (Łk 11,28).

3. EWANGELIARZ W LITURGII MSZY ŚWIĘTEJ

a) Przepisy Wprowadzenia teologicznego i pastoralnego do lekcjonarza mszalnego

Dekretem z dnia 21 I 1981 r. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów ogłosiła drugie wzorcowe wydanie lekcjonarza mszalnego. We "Wprowadzeniu teologicznym i pastoralnym" do tego wydania podane jest następujące zalecenie odnośnie do księgi Ewangelii:

"Ponieważ zwiastowanie orędzia Ewangelii zawsze stanowi szczyt liturgii słowa, tradycja liturgiczna tak Zachodnia jak i Wschodnia stale podtrzymywała pewne rozróżnienie między księgami czytań. Księgę Ewangelii sporządzano z wielką starannością, przyozdabiano i otaczano oznakami czci w odróżnieniu od innej księgi (czy też innych ksiąg). Ze wszech miar wypada więc, aby i w naszych czasach w katedrach oraz przynajmniej w większych i liczebniejszych parafiach i kościołach, był pięknie przyozdobiony Ewangeliarz, odrębny od księgi innych czytań. Ewangeliarz ten przekazuje się diakonowi podczas święceń oraz nakłada na głowę elekta i podtrzymuje nad nią w obrzędzie święceń biskupa" (nr 36).

Temu zaleceniu stało się zadość w Kościele w Polsce przez wydanie na mocy dekretu Prymasa Polski (23 XII 1999) Ewangeliarza, zawierającego perykopy Ewangelii na niedziele, uroczystości i święta całego roku (także na Środę Popielcową oraz na dni w oktawie Wielkanocy i Narodzenia Pańskiego).

b) Przepisy Ogólnego wprowadzenia do Mszału Rzymskiego (Institutio Generalis Missalis Romani 2000)

- W czasie procesji na wejście księgę Ewangelii (uniesioną do góry tak, aby była widoczna dla wiernych) może nieść diakon, idący tuż przed kapłanem celebransem (OWMR 172).

- Po przyjsciu do ołtarza diakon niosący księgę Ewangelii nie wykonuje żadnego ukłonu (ani nie przyklęka, nawet jeśli w prezbiterium jest tabernakulum z Najświętszym Sakramentem), lecz podchodzi do ołtarza, składa na środku mensy księgę Ewangelii, po czym wraz z kapłanem całuje ołtarz. (OWMR 173)

- Jeśli nie ma diakona, księgę Ewangelii może nieść (tuż przed kapłanem celebransem) lektor (OWMR 120 d). On również po przyjsciu do ołtarza nie wykonuje ukłonu ani nie przyklęka, podobnie jak diakon. Jednak po złożeniu na ołtarzu księgi Ewangelii, nie całuje ołtarza. W braku odpowiedniego lektora księgę Ewangelii przynosi do ołtarza sam kapłan. Po przyjsciu do ołtarza nie czyni ukłonu ani nie przyklęka, lecz po złożeniu księgi na środku mensy całuje ołtarz.

- Można też umieścić Ewangeliarz na ołtarzu przed Mszą świętą, jeśli nie przewiduje się jego przyniesienia w procesji na wejście (OWMR 117).

- Odczytanie Ewangelii stanowi szczyt liturgii słowa. Sama liturgia uczy, że czytanie Ewangelii należy otoczyć najwyższym szacunkiem, ponieważ wyróżnia je spośród innych czytań specjalnymi honorami. Diakon wyznaczony do czytania Ewangelii, głęboko pochylony, prosi biskupa lub prezbitera przewodniczącego celebracji o błogosławieństwo słowami: "Pobłogosław mnie, ojcze". Biskup lub prezbiter udziela błogosławieństwa w słowach:

"Niech Pan będzie w sercu twoim i na twoich ustach, abys godnie głosił Jego Ewangelię, w imię Ojca i + Syna i Ducha Świętego". Diakon prostuje się, wykonuje znak krzyża i odpowiada: "Amen" (por. OWMR 60).

Jeśli we Mszy św. koncelebrowanej pod przewodnictwem biskupa przy braku diakona Ewangelię ma odczytać prezbiter, on również prosi o błogosławieństwo i otrzymuje je od biskupa (OWMR 212). Biskup lub prezbiter mający odczytać Ewangelię, przygotowuje się do tego następującą modlitwą wypowiedzaną w postawie głębokiego pochylecia: "Wszechmogący Boże, oczyść serce i usta moje, abym godnie głosił Twoją świętą Ewangelię".

Zarówno formuła błogosławieństwa jak i modlitwa przed odczytaniem Ewangelii czerpie natchnienie z biblijnego opisu powołania proroka Izajasza. Prorok ogląda wizję Boga siedzącego na wyniosłym tronie i serafinów śpiewających na Jego cześć trzykrotne "Święty". Doświadcza przy tym swej niegodności, wskutek której wzbrania się przed podjęciem misji głoszenia Bożego słowa, gdyż jest człowiekiem o nieczystych wargach i mieszka pośród ludu o nieczystych wargach. Wówczas na polecenie Boga jeden z serafinów dotyka ust Izajasza rozżarzonym węglem wziętym z ołtarza całopalenia, dzięki czemu prorok wyznaje: Oto ja, poslij mnie (por. Iz 6,1-8).

Ten, kto ma czytać słowa Ewangelii, prosi o oczyszczenie swego serca i ust, aby mógł to godnie czynić. W zanoszonej prośbie, jak i w formule błogosławieństwa, wyrażamy przekonanie, że tylko Bóg swoją łaską może człowieka uczynić godnym sługą Ewangelii.

- Wierni wstają oraz przez śpiew "Alleluja" albo innej aklamacji - zależnie od okresu liturgicznego - przyjmują i pozdrawiają Chrystusa, który będzie do nich mówił w Ewangelii (por. OWMR 62).

- Podczas śpiewu aklamacji (wraz z odpowiednim werselem), jeśli przewidziane jest zastosowanie kadzielń, biskup lub prezbiter zasypuje je do kadzielnicy i błogosławi w milczeniu znakiem krzyża.

- Po wykonaniu czytań poprzedzających Ewangelię oraz aklamacji "Alleluja" (lub innej -zależnie od okresu liturgicznego), należy zdjąć lekcjonarz z ambony i położyć go we właściwym miejscu, aby można było na niej swobodnie umieścić Ewangeliarz.

- Następnie diakon lub kapłan bierze z ołtarza Ewangelię i - poprzedzony przez usługujących, którzy niosą dymiącą kadzielnicę i świeczniki z zapalonymi świecami - udaje się na ambonę, niosąc nieco uniesiony ku górze Ewangeliarz. Wszyscy obecni zwracają się w kierunku ambony, okazując w ten sposób szczególną cześć Chrystusowej Ewangelii (OWMR 133).

- Na ambonie diakon lub kapłan otwiera księgę Ewangelii i, mając ręce złożone, śpiewa (lub mówi): "Pan z wami". Lud odpowiada: "I z duchem twoim". Następnie śpiewa (mówi): "Słowa Ewangelii według świętego N.", równocześnie czyniąc kciukiem mały znak krzyża na księdze (na początku tekstu danej perykopy), następnie na swoim czole, na ustach i na piersiach. W tym samym czasie wierni czynią kciukiem znak krzyża na czole, na ustach i na piersiach, odpowiadając: "Chwała Tobie, Panie". Jeśli używa się kadzielń, diakon lub kapłan wykonuje głęboki ukłon w stronę Ewangeliarza, po czym okadza go trzykrotnie pojedynczym rzutem kadzielnicy (w środku, z lewej strony i z prawej strony **4**) a następnie znowu skłania się głęboko w stronę księgi (OWMR 134, 277).

Po odczytaniu Ewangelii diakon lub kapłan śpiewa (mówi): "Oto słowo Pańskie". Wszyscy odpowiadają: "Chwała Tobie, Chryste". Diakon lub kapłan całuje księgę Ewangelii (początek tekstu odczytanej perykopy), mówiąc po cichu: "Niech słowa Ewangelii zglądzą nasze grzechy". Słowa Ewangelii przyjęte z wiarą mają moc oczyszczenia serc słuchaczy (por. J 15,3: Wy już jesteście czyści dzięki słowu, które wypowiedziałem do was). We Mszy świętej sprawowanej pod przewodnictwem biskupa, diakon (lub prezbiter) po odczytaniu Ewangelii może przynieść otwarty Ewangeliarz biskupowi do ucałowania, albo może go sam ucałować w sposób wyżej opisany (OWMR 134).

Podczas bardziej uroczystych celebracji biskup, zależnie od uznania, po odczytaniu Ewangelii przez diakona (lub prezbitera), udziela ludowi błogosławieństwa, czyniąc jeden znak krzyża księgą Ewangeliarza (OWMR 175). Gest ten praktykowany w obrządku bizantyjskim, został wprowadzony do Mszy świętej sprawowanej przez papieża. W trzecim wydaniu Mszału Rzymskiego (z 20 IV 2000) praktyka błogosławienia księgą Ewangelii została rozciągnięta na wszystkich biskupów.

Po odczytaniu Ewangelii (i po błogosławieństwie udzielonym przez biskupa) Ewangeliarz umieszcza się już nie na ołtarzu, ale na specjalnym stoliku lub w innym odpowiednim i godnym miejscu (por. OWMR 175).

Wypadałoby w związku z tym przygotować w prezbiterium taki stolik albo specjalny pulpit, na którym Ewangeliarz mógłby leżeć podczas Mszy świętej po odczytaniu Ewangelii. Wydaje się, że określeniu "miejsce odpowiednie i godne" nie odpowiada kredencja (abacus), na której umieszcza się naczynia liturgiczne i gdzie dokonuje się puryfikacji **5**.

- Przepisy nowego wydania OWMR milczą na temat niesienia Ewangeliarza w czasie powrotu usługujących i kapłana do zakrystii. Wydaje się jednak logiczne, aby księga ta została przyniesiona przez tę samą osobę, która ją niosła w procesji na wejście, to znaczy, przez diakona, lektora lub przez samego kapłana celebransa.

4. UŻYCIE EWANGELIARZA W INNYCH OKOLICZNOŚCIACH

a) W dniu uroczystego rozpoczęcia synodu diecezjalnego biskup może przewodniczyć procesji wiernych, zmierzającej z jakiegoś miejsca zgromadzenia do kościoła, w którym ma być sprawowana Msza święta. W czasie tej procesji śpiewa się Litanię do Wszystkich Świętych oraz niesie się księgę Ewangelii 6. Jeśli zaś nie odbywa się procesja, po odczytaniu Ewangelii następuje intronizacja Ewangeliarza, czyli umieszczenie otwartej księgi Ewangelii na odpowiednim pulpicie pośrodku prezbiterium 7.

b) Podczas Mszy świętej, sprawowanej w dniu wprowadzenia do parafii nowego proboszcza, nominat - jeśli ma wygłosić homilię, przedtem podchodzi do biskupa, otrzymuje z jego rąk Ewangeliarz i prosi o błogosławieństwo 8.

c) Ceremoniał biskupów zaleca zachowanie szlachetnej prostoty podczas obrzędów pogrzebu, którym przewodniczy biskup: "Godne polecenia jest ustawienie trumny wprost na posadzce kościoła (a więc bez żadnego katafalku!), obok trumny zaś (u wezłowania) tylko zapalonego paschału. Na trumnie umieszcza się albo Ewangeliarz, albo księgę Pisma Świętego albo krzyż. Jeśli zmarłym jest wyświęcony szafarz (biskup, prezbiter lub diakon), można położyć na trumnie oznaki stopnia jego święceń.

Jeśli na czas stacji w kościele zostały umieszczone na trumnie wyżej wymienione przedmioty, "należy wyznaczyć kapłana lub ministranta, który przed wyniesieniem trumny z szacunkiem je zdejmie i odniesie do zakrystii" 9.

Na czas Mszy świętej za zmarłych ołtarza nie należy przyozdabiać kwiatami. Gra na organach lub na innych instrumentach jest dozwolona tylko dla podtrzymania śpiewu" (niedopuszczalna więc jest solowa gra orkiestry, skrzypiec lub innych instrumentów) 10.

Należy zadbać o to, aby poza czynnościami liturgicznymi Ewangeliarz był przechowywany w godnym miejscu w zakrystii.

Ponieważ cała Liturgia jest przeniknięta Słowem Bożym, każde inne słowo musi pozostawać z nim w harmonii, przede wszystkim homilia, ale także śpiewy i komentarze. Niech żadne inne czytanie nie będzie wprowadzane na miejsce słów biblijnych i niech słowa ludzkie pozostają w służbie Słowa Bożego, nigdy go nie przesłaniając. Zważywszy, że czynności liturgiczne nie są czynnościami prywatnymi, lecz Ękultem Kościoła, będącego sakramentem jedności, ich dyscyplina podlega wyłącznie hierarchicznej władzy Kościoła. Liturgia należy do całego ciała Kościoła. Dlatego nie wolno nikomu, ani kapłanowi, ani jakiegokolwiek grupie, na własną rękę niczego do niej dodawać, z niej ujmować lub w niej zmieniać. Wymaganie wierności obrzędom i autentycznym tekstom liturgicznym jest wymaganiami "lex orandi", które zawsze musi odpowiadać "lex credendi". Brak wierności w tym zakresie może także dotknąć samej ważności sakramentów.

JAN PAWEŁ II
List apostolski
Vicesimus quintus annus, 10

PRZYPISY

1 Didascalia et Constitutiones Apostolorum, VIII, 4, 6: F. X. Funk (ed.) , Paderbornae 1905, s. 473: Silentioque facto unus ex primis episcopis una cum duobus aliis prope altare stans, reliquis episcopis ac presbyteris tacite orantibus atque diaconis divina evangelia super caput eius, qui ordinatur, aperta tenentibus, dicat ad Deum:..

2 Statuta Ecclesiae antiqua, kan. 90: Episcopus cum ordinatur, duo episcopi ponant et teneant evangeliorum codicem super cervicem eius, et uno super eum fundente benedictionem, reliqui omnes episcopi, qui adsunt. manibus suis caput eius tangant: Ch. Munier, Les Statuta Ecclesiae antiqua, Paris 1960, s. 95.

3 Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów. Wydanie drugie wzorcowe, Katowice 1999. 4 Por. Caeremoniale Episcoporum (1984), nr 74.

5 OWMR 175, opisując gesty związane z odczytaniem Ewangelii, na końcu dodaje: "Evangelium demum ad abacum vel aliud locum aptum et dignum deferri potest". Abacus (po polsku: kredens albo kredencja) jest stolikiem o charakterze czysto użytkowym. Stolika tego nie można nazwać "locum

aptum et dignum" i składać na nim Ewangeliarza. Także miejsce, na którym leży Ewangeliarz do końca Mszy świętej, winno harmonizować z tak licznymi oznakami czci, jakimi otacza się tę księgę podczas procesji na wejście i liturgii słowa. Rubryka w OWMR 175 zawiera pewną niekonsekwencję!

6 Caeremoniale Episcoporum, nr 1171.

7 Tamże, nr 1172.

8 Tamże, nr 1191. 9 Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, Katowice 1977, nr 51 (s. 48). 10 Caeremoniale Episcoporum, nr 824.